

[p. 98]

Licht in de duisternis. Over de invloed van een vroeg-twaalfde-eeuwse tekst in de late middeleeuwen

P. Bange

Naar aanleiding van: N. Klunder, *Lucidarius, De Middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Amsterdam: Prometheus, 2005. 559 pp. ISBN 90 446 0739 1. Prijs: €35,-.

Deze studie betreft de handelseditie van een dissertatie, die in november 2005 in Leiden werd verdedigd. Zij bestaat uit twee delen: een studie en tekstedities, namelijk een diplomatische editie van de *Vers-Lucidarius* en van de *Artes-Lucidarius*. De edities zijn voor neerlandici en historici van groot belang. In het eerste deel, de studie, wordt de Latijnse 'oertekst', het *Elucidarium* of 'Lichtbrenger' van Honorius Augustodunensis, dat begin twaalfde eeuw werd geschreven, aan een korte bespreking onderworpen, en wordt vooral ingegaan op de verspreiding van deze catechetische tekst in dialoogvorm over West-Europa. Vervolgens komen de andere *Lucidarii* aan de orde: de zogenaamde *Vers-Lucidarius*, de *Proza-Lucidarius* en de *Artes-Lucidarius*. De laatste vertoont niet veel overeenkomsten met de eerste twee: de tekst bevat vooral veel aardrijkskundige en natuurwetenschappelijke kwesties.

De grondtekst, het genoemde *Elucidarium*, is een interessant traktaat, dat in de vorm van een gesprek tussen een meester en een leerling de belangrijkste zaken bevat die een christen dient te weten. De auteur, Honorius Augustodunensis, moet ergens tussen 1080 en 1090 zijn geboren. Zijn geboorteplaats is onbekend. Er is de hypothese dat hij van Ierse afkomst is, maar hij zou ook familie kunnen zijn geweest van Anselmus van Canterbury, die behoorde tot de lage adel in het dal van Aosta. De naam Augustodunensis is afkomstig van Augustodunum, de benaming van de Ierse commune St.-Jacobus bij Regensburg, waar Honorius waarschijnlijk het grootste deel van zijn werkzame leven (1103-1140) heeft doorgebracht. In één van zijn werken geeft hij zelf aan wat hij zoal heeft geschreven. Naast het *Elucidarium* zijn dat onder andere een prekenverzameling, een tekst over onreine priesters en over heilige ambten, een *Imago mundi* over de gesteldheid van de aarde, een traktaat over de vrije wil en verklaringen van een aantal bijbelboeken. In zijn inleiding op het *Elucidarium* zegt Honorius dat hij zijn dialoog heeft geschreven op verzoek van zijn medebroeders in Canterbury waar hij dan nog verblijft. Hij behandelt achtereenvolgens goddelijke zaken, kerkelijke zaken en het toekomstige leven, essentiële onderwerpen die zowel aankomende priesters alsook gewone gelovigen moesten weten. Dat deze tekst vervolgens in honderden handschriften werd verspreid en in vele talen werd vertaald, geeft aan hoe belangrijk de inhoud ervan werd gevonden. Al in het eerste kwart van de twaalfde eeuw verschijnt er een Oudengelse vertaling, en voor het einde van die eeuw zijn er al Scandinavische en Duitse versies.

In deze dissertatie gaat het, als gezegd, om de drie genoemde Middelnederlandse vertalingen/bewerkingen. Bij de eerste twee gebeurt dat aan de hand van de volgende paragrafen: overlevering, bewerkingstechniek, andere bronnen, het (beoogde) publiek. Uit een en ander blijkt, dat de vertalers niet slaafs hun voorbeeld hebben nagevolgd, maar door hen minder relevant geachte gedeelten hebben weggelaten en passages hebben toegevoegd wanneer zij dat voor hun lezers duidelijker vonden. In dit laatste geval maakten zij soms gebruik van andere bronnen, zoals bijvoorbeeld de bijbel, de kerkvaders of Maerlants *Rijmbijbel*. In de *Vers-Lucidarius* vervangt een korte berijmde proloog de veel langere inleiding van het Latijnse origineel. Het grondplan komt verder overeen met het *Elucidarium*. Deze tekst, die het meest populair was, is omstreeks 1300 tot stand gekomen. De *Proza-Lucidarius*, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw moet zijn geschreven, is maar in één handschrift overgeleverd. Deze tekst volgt grotendeels getrouw de volgorde van de Latijnse vragen, in een nauwkeurige vertaling. Deze twee teksten gaan dus beide rechtstreeks terug op het Latijnse *Elucidarium*.

De *Artes-Lucidarius* is een ander verhaal. Deze tekst is niet gebaseerd op het Latijnse voorbeeld, maar op een Duitse tekst, die *Lucidarius* heet. Deze *Lucidarius* is een prozatekst in drie boeken, waarin in dialoogvorm theologische, liturgische, eschatologische, maar ook profaan-wetenschappelijke onderwerpen behandeld worden. Juist wat dit laatste betreft is er dus een duidelijk onderscheid met de boven-

[p. 99]

genoemde *Lucidarii*. Het manuscript moet ergens tussen 1150 en 1230 zijn geschreven. Alleen in het derde boek van de Duitse tekst is duidelijk verwantschap met het *Elucidarium* te ontdekken. Hier is boek 3 van de Latijnse tekst vertaald. De Middelnederlandse vertaling, *Artes-lucidarius* genoemd vanwege zijn inhoud, is bekend uit twee handschriften: uit de eerste helft van de veertiende eeuw en uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.

De doorwerking, c.q. blijvende invloed van een vroeg twaalfde-eeuwse tekst wordt goed zichtbaar gemaakt. We kunnen gerust zeggen, dat het *Elucidarium* in bewerkte/vertaalde vorm geliefd was in de late middeleeuwen. Het is de verdienste van deze studie dat hierdoor wordt aangetoond dat ook, of juist, niet-originele, niet-geniale of 'hun tijd ver vooruit zijnde' middeleeuwse traktaten een grote mate van populariteit konden bereiken. Uiteraard altijd met de nuancering dat relatief weinig mensen konden lezen. Zoals dat met dit soort teksten vrijwel altijd het geval is, kan eigenlijk alleen iets gezegd worden over het 'beoogd' publiek. In de *Vers-Lucidarius* is sprake van 'leeken lieden', voor wie het materiaal vereenvoudigd moet worden. Deze tekst laat ook de meeste veranderingen zien ten opzichte van de Latijnse basistekst. De dichter wil zijn publiek vooral ook in morele zin stichten.

De auteur van de *Proza-Lucidarius* laat zich niet uit over het publiek dat hem voor ogen staat. Hij brengt enige vereenvoudigingen aan, maar blijft dicht bij het Latijnse origineel dan de dicht-versie. Voor een minder ervaren lezerspubliek is deze versie dan ook minder geschikt. Opmerkelijk is dat de vertaler wel een groot aantal vragen uit de Latijnse oertekst heeft geschrapt. De *Artes-Lucidarius* bevat nauwelijks wijzigingen ten opzichte van de Duitse bron. Het is een tekst die ook bestemd lijkt voor een lekenpubliek, al moeten we misschien eerder denken aan lezers onder de seculiere clerus. Vooral voor lagergeschoolden kan deze *Lucidarius* een handig hulpmiddel zijn geweest. Hoewel dus niet precies nagegaan kan worden wie deze vertalingen/bewerkingen lazen, mogen we er toch vanuit gaan dat we met een ander publiek te maken hebben dan met dat van het Latijnse *Elucidarium*. De schrijvers die zich waagden aan deze vertalingen deden dat niet voor lezers die de Latijnse versie al kenden.

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt zich tenslotte nog een gedrukt fragment, dat indirecte verwantschap met het Latijnse *Elucidarium* heeft. Het gaat hier dus waarschijnlijk om ‘verminkte restanten’ van wat een gedrukte Nederlandse *Lucidarius* is geweest. Het drukkersmerk van de Brusselse Thomas van der Noot is nog zichtbaar, waarmee de tekst gedateerd kan worden in het begin van de zestiende eeuw.

Aan het eind van de slotbeschouwing gaat de schrijfster kort in op de invloed van het *Elucidarium* op de *Sidrac* en de *Tafel vanden kersten ghelove* (p. 240 e.v.). Dit staat natuurlijk niet centraal in haar dissertatie, maar wellicht had deze passage, in iets uitgebreidere vorm, beter in de inleiding gepast. Het is jammer dat deze informatie pas hier voor het eerst - en voor het laatst - voorkomt, omdat er zo duidelijk uit blijkt op wat voor manieren een vroeg twaalfde-eeuwse Latijnse tekst, die in Engeland is geschreven, kan doorwerken. De Middelnederlandse *Sidrac*-tekst is een vertaling van het Franse *Livre de Sidrac*, waarvoor de schrijver de Franse vertaling van het *Elucidarium* heeft gebruikt, een nogal ‘getrapte’ invloed dus. Dirc van Delft, de auteur van de *Tafel*, baseerde zich wel zelf op de Latijnse tekst. De belangrijkste bron van deze ‘theologische encyclopedie’ is overigens het *Compendium theologicæ veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg.

Tenslotte een paar kritiekpunten. Hoewel het notenapparaat voor een uitgever een ‘hoofdpijndossier’ kan zijn, vind ik toch dat in een wetenschappelijk werk noten onderaan de pagina horen. Als dan ook nog op de verfoeilijke manier ‘Jansen 1989’ wordt geciteerd moet de lezer steeds twee maal bladeren. De combinatie van auteursnaam+korte titel is echt veel duidelijker! Vanaf pagina 247 wordt een overzicht gegeven van de vragen van de leerling in het *Elucidarium*: de Latijnse teksten worden gevolgd door vertalingen van de auteur. Deze zijn op diverse plaatsen helaas onnauwkeurig. Soms gaat het om kleine dingen (*vel* betekent ‘of’ en niet ‘en’, *providentia Dei* betekent voorzienigheid van God en niet goddelijke voorzienigheid), maar *cum misericors sit* betekent niet ‘als Hij barmhartig is’; het gaat hier om God en het moet dus zijn: ‘aangezien Hij barmhartig is’. *Omnium peccata* betekent ‘de zonden van allen’ en niet ‘alle zonden’. *Nulla ratione* betekent toch echt: ‘op geen enkele manier’ en niet ‘redelijker-

[p. 100]

wijs’. *Iniquitas* betekent niet zonde, *meritum* niet loon en *supplicium* niet doodstraf. Bovendien wordt door deze laatste vertaling de zin nogal merkwaardig: ‘... veroordeeld tot de pijnbank of een andere doodstraf ...’. De pijnbank is natuurlijk geen pretje, maar hoeft niet noodzakelijk tot de dood te leiden. In III. 76 wordt *regnum* vertaald met koningschap; dat staat weliswaar in sommige bijbelvertalingen, maar hedentendage wordt toch de vertaling ‘rijk’ geprefereerd. Helemaal vreemd is de vertaling van I. 22: *Factum est vespere et mane*, ‘het is geschapen door de nacht en het schimmenrijk’. Hier kan zelfs een oudere bijbelvertaling niet de schuld van krijgen. Bovendien staat er in de editie van Lefèvre die de schrijfster gebruikt heeft toch een duidelijke verwijzing naar *Genesis*: en het werd avond en morgen ... (*Gen.* 1:5 e.v.).

Adres van de auteur: Hyacintenlaan 4, NL-6866 DV Heelsum